

важень держави, органи якої, відповідно до ст. 19 Конституції України, зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Слід підкреслити, що «чітке визначення повноважень і функцій органів державної влади та органів місцевого самоврядування» в Програмі діяльності Кабінету Міністрів України «Назустріч людям» визнано одним з головних завдань Уряду в сфері правової політики. В цій Програмі визначено також і дуже важливий напрямок трансформації системи органів влади шляхом переходу від безпосереднього галузевого та функціонального управління до вироблення державної політики у відповідних сферах. Отже, система господарсько-правових засобів, за умови застосування яких і реалізуються державна економічна політика та всі її напрями, включаючи інвестиційну, потребує вдосконалення і за змістом, і за формою, і за системою, і за необхідністю поступової адаптації до стандартів законодавства ЄС, останнє, зрозуміло, за умови незаподіяння шкоди національним економічним інтересам.

Надійшла до редколегії 10.05.05

Г. Басва, начальник Управління Пенсійного фонду України у Фрунзенському районі м. Харкова,
С. Сиротенко, асистент НЮА України

Доктринальне тлумачення понять «сім'я» та «член сім'ї» у контексті відшкодування шкоди як соціальної виплати*

Поняття сім'ї як соціального явища є складним, неоднозначним і має різноманітні прояви свого існування: соціологічні, демографічні, психологічні тощо й викликає значні складнощі при встановленні

* Для цілей цього тлумачення мається на увазі Закон України від 23.09.1999 р. «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» // Офіційний вісник України. 1999. — № 42. — Ст. 2080.

його змісту, зокрема у правозастосовній діяльності. Зазначаємо, що первісно воно не є правовим — закон надає йому лише певної суто прагматичної правової форми.

Зміст поняття «сім'я» й похідного від нього «член сім'ї» не є уніфікованим у законодавстві України та з'ясовується залежно від системно-логічного тлумачення приписів конкретного нормативного акта, а іноді і від граматичного контексту, в якому ці терміни в ньому використовуються. Вони згадуються в значній кількості нормативних актів, зокрема в Сімейному кодексі України (далі — СК), ст. 64 Житлового кодексу України, ст. 10 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», ст. 13 Закону України «Про податок з доходів фізичних осіб» тощо. Кожен з цих та інші нормативні акти закладають у ці поняття свій зміст та юридичні ознаки, наприклад, кровні (родинні) зв'язки, шлюбні відносини, постійне проживання, ведення спільного господарства тощо із застосуванням їх диференційовано, надаючи переважне значення тій чи іншій з них.

Багатогранність та неоднорідність цих понять досліджувалися у рішенні Конституційного Суду України № 5-рп/99 від 03.06.1999 р. у справі про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї»¹, в якому вони аналізувалися в контексті пільг щодо оплати комунальних послуг. Звертаємо увагу на те, що ці поняття аналізувалися саме у такому сенсі, що й стало визначальним при формулюванні висновків.

Викладене вище дає привід зауважити, що для тлумачення поняття «сім'я» та визначення осіб, які входять до кола сім'ї у контексті відшкодування шкоди як соціальної виплати, а мається на увазі головним чином ч. 7 ст. 34 Закону України № 1105-XIV «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» (далі — Закон № 1105), слід використовувати виключно цей Закон, розглядаючи його приписи у контексті цілей, призначення, взаємозв'язку норм та використаних ним відповідних правових категорій.

При цьому припустимо застосовувати конституційні принципи, а також, з певними поправками, постанову Правління Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань України № 7 від 31.01.2002 р. «Про затвердження Порядку призначення та здійснення страхових виплат потерпілим (членам їх сімей)» (далі — постанова № 7) як підзаконний акт².

¹ Див.: Офіційний вісник України. — 1999. — № 24. — Ст. 1122.

² www.rada.kiev.ua. Питання про легітимність змісту цього акта, зокрема, у зв'язку з обов'язковістю його державної реєстрації, потребує окремого дослідження.

Офіційне тлумачення інших нормативних актів, які використовують поняття «сім'я» та «член сім'ї», допустимо застосовувати лише інформативно. Повною мірою це стосується і ст. 3 СК, оскільки ця норма є приватноправовою й не може безпосередньо поширюватися ні на публічні правовідносини в цілому, ні на інші правовідносини, не зазначені у ст. 2 СК.

Закон № 1105 використовує поняття «сім'я» та «член сім'ї» й пов'язані з ними інші поняття неодноразово.

Взявши за предмет тлумачення ч. 7 ст. 34 Закону № 1105, де вказано, що у разі смерті потерпілого внаслідок нещасного випадку або професійного захворювання розмір одноразової допомоги *його сім'ї* повинен бути не меншим за п'ятирічну заробітну плату потерпілого і, крім того, не меншим за однорічний заробіток потерпілого на *кожну особу, яка перебувала на його утриманні*, а також на його дитину, яка народилася протягом не більш як десятимісячного строку після смерті потерпілого, слід врахувати таке.

Стаття 1 Закону № 1105 як завдання страхування від нещасного випадку містить посилання на відшкодування матеріальної та моральної шкоди *застрахованим і членам їх сімей*. Відмічаємо, що дана стаття має системоутворююче значення, оскільки визначає засади, на яких базується цей Закон.

Стаття 6 Закону № 1105 до суб'єктів страхування від нещасного випадку в окремих випадках відносить *членів сімей застрахованих громадян та інших осіб*. Як можна побачити, ця стаття є загальною щодо визначення у Законі № 1105 суб'єктів соціального страхування.

Підпункт б) п. 1 ч. 1 ст. 21 Закону № 1105 передбачає, що в разі смерті працівника відшкодування шкоди у вигляді одноразової допомоги проводиться *особам, які перебували на його утриманні*.

Частина 3 цієї ж ст. Закону № 1105 встановлює, що усі види соціальних послуг та виплат, передбачених нею, *надаються застрахованому та особам, які перебувають на його утриманні*.

Звертаємо увагу на те, що ст. 21 Закону № 1105 узагальнено говорить про абсолютно всі соціальні послуги та виплати й не конкретизує особливості виплат за кожною з них.

Частина 1 ст. 28 Закону № 1105 встановлює, що страховими виплатами є грошові суми, які згідно із його ст. 21 Фонд соціального страхування від нещасних випадків виплачує *застрахованому чи особам, які мають на це право*, у разі настання страхового випадку. Зазначені грошові суми складаються в тому числі із страхової виплати одноразової допомоги потерпілому (*членам його сім'ї та особам, які перебували на утриманні померлого*) (п. 2).

Наголошуємо на тому, що ця стаття конкретизує зміст страхових виплат і встановлює їх певні особливості.

Отже, як попередній підсумок: у наведених вище статтях Закону № 1105 в аспекті предмета тлумачення використовуються такі терміни: *застраховані, члени їх сімей* (ст. 1); *члени сімей застрахованих, інші особи* (ст. 6); *особи, які перебували на утриманні* (ч. 1 ст. 21); *особи, які перебувають на утриманні* (ч. 3 ст. 21); *особи, які мають на це право* (ч. 1 ст. 28).

Системне тлумачення Закону № 1105 передбачає також аналіз його ст. 33 про щомісячні страхові виплати, які по своїй суті та спрямованості є аналогічними одноразовій допомозі.

Так, ст. 33 Закону № 1105 встановлює, що у разі смерті потерпілого право на одержання щомісячних страхових виплат мають непрацездатні особи, *які перебували на утриманні померлого або мали на день його смерті право на одержання* від нього утримання, а також дитина померлого, яка народилася протягом не більш як десятимісячного строку після його смерті.

Вказана сукупність осіб є родовою категорією, юридичною ознакою роду якої є 1) перебування на утриманні чи 2) наявність права на одержання утримання й складається з таких осіб (п.п. 1 — 5 абз. 2 ст. 33 Закону № 1105):

1) діти, які не досягли 16 років; діти з 16 до 18 років, які не працюють, або старші за цей вік, але через вади фізичного або розумового розвитку самі не спроможні заробляти; діти, які є учнями, студентами (курсантами, слухачами, стажистами) денної форми навчання — до закінчення навчання, але не більш як до досягнення ними 23 років.

Щодо цього пункту юридично значущими є *родинний (кровний) зв'язок* батьків (як застрахованих осіб) і дітей певного віку чи розвитку та неспроможність останніх самостійно заробляти. Такий юридичний зв'язок впливає з обов'язку батьків утримувати своїх дітей (ст. 51 Конституції України, ст. ст. 180, 199 СК). Ознаки сумісного проживання чи ведення спільного господарства тощо в даному випадку є незначущими, оскільки діти могли проживати окремо від одного з батьків, який загинув чи помер, і не вести з ним спільного господарства, що не вплине на отримання ними щомісячних страхових виплат. Звертаємо увагу на те, що використання для цього випадку норм Конституції України та СК має місце виключно для встановлення юридичного обов'язку з утримання, а не з'ясування поняття «сім'я» чи «член сім'ї»;

2) жінки, які досягли 55 років, і чоловіки, які досягли 60 років, якщо вони не працюють. Щодо цього пункту юридично значущими є факт перебування непрацюючих осіб жіночої або чоловічої статі

певного віку на фактичному утриманні померлого. В цьому випадку одержання щомісячних страхових виплат не пов'язується обов'язково з ознакою родинного зв'язку будь-якого ступеня, шлюбних відносин, сумісного проживання чи ведення спільного господарства між загиблим чи померлим потерпілим та тим, хто претендує на одержання щомісячних виплат, — такі ознаки можуть бути наявними чи відсутніми;

3) інваліди — члени сім'ї потерпілого на час інвалідності. Як можна побачити, щодо цього пункту юридично значущими стають інвалідність та ознака належності до членів сім'ї потерпілого, поняття якої знову ж таки не надається. Однак можемо припустити, що, наприклад, засуджена до позбавлення волі особа-інвалід може підтримувати правовий та фактичний зв'язок зі своїми батьками, дружиною тощо й по суті залишатися членом їх сім'ї незалежно від перебування у місцях позбавлення волі. Наведені вище пп. 1–3 цієї статті головним чином охоплюють випадки добровільного фактичного надання утримання (*наявність фактичного перебування на утриманні*) особою, що не є живою; за термінологією статті це перш за все непрацездатні особи, які перебували на утриманні померлого;

4) неповнолітні діти, на утримання яких померлий виплачував або був зобов'язаний виплачувати аліменти. В цілях даного пункту юридично важливою стає ознака родинного зв'язку батьків та неповнолітніх дітей, будь-які інші ознаки не є значущими. Однак п. 4 цієї статті відрізняється тим, що ним охоплюється надання утримання, що існувало раніше, з боку загиблої чи померлої особи, в силу судового рішення або договору між подружжям про виплату аліментів, розмір яких чітко встановлено;

5) непрацездатні особи, які не перебували на утриманні померлого, але мають на це право. В цілях даного пункту юридично значущою стає ознака наявності такого, що фактично не виконується, юридично не зафіксованого на день смерті потерпілого юридичного обов'язку перед певними непрацездатними особами.

Так, за чинним законодавством цей обов'язок існує між особами, які перебувають у шлюбі, родичами певної ступені спорідненості або у подібному правовому зв'язку: обов'язок по утриманню непрацездатних батьків (ст. 202 СК), повнолітніх непрацездатних дітей (ст. 198 СК), обов'язок по утриманню баби, діда, прабаби, прадіда їх внуками, правнуками (ст. 266 СК), братів та сестер один одного (ст. 267 СК), обов'язок мачухи, вітчима по утриманню падчерики, пасинка (ст. 268 СК), падчерики, пасинка по утриманню мачухи, вітчима (ст. 270 СК),

осіб, у сім'ї яких виховувалася дитина (ст. 269 СК), обов'язок особи утримувати тих, з ким вона проживала однією сім'єю до досягнення повноліття (ст. 271 СК), дружини чи чоловіка один одного (ст. ст. 75, 76, 84 СК). Як бачимо, будь-які інші ознаки, зокрема сумісне проживання чи ведення спільного господарства, не є значущими.

Значимо: п. 5 цієї статті відрізняється від попередніх тим, що він передбачає наявність юридичного обов'язку з утримання загиблою чи померлою особою певних осіб, який не виконувався фактично.

Крім того, згідно з ч. 3 ст. 33 Закону № 1105 право на одержання страхових виплат у разі смерті потерпілого мають також дружина (чоловік) або один з батьків померлого чи інший член сім'ї, якщо він не працює та доглядає дітей, братів, сестер або онуків потерпілого, які не досягли 8-річного віку. Тобто в цілях даного пункту юридично значущою стає ознака перебування у шлюбі чи певна ступінь спорідненості або ж статус члена сім'ї та їх непрацездатність через здійснення догляду за переліченими особами й це не залежить від того, чи проживали дружина (чоловік) або один з батьків, інший член сім'ї разом. Так, якщо батьки одного з подружжя доглядають онука(у), який не досяг 8-річного віку, і проживали окремо від подружжя (зокрема, в силу їх закордонного відрядження при роботі у філії української юридичної особи), вони мають право на щомісячні соціальні виплати у зв'язку зі смертю того з подружжя, який не є їх сином (донькою).

Отже, маємо такий попередній підсумок: зі змісту усієї ст. 33 Закону № 1105 випливає, що з метою призначення щомісячних страхових виплат у разі смерті потерпілого юридично значущий зв'язок між цією особою та тим, кому мають бути призначені виплати, може бути або виключно *юридичним* (кровна спорідненість, шлюбні відносини), або *фактичним, ситуативним, за обставинами* (догляд за дітьми, інвалідність, наявність фактичного утримання без юридичного обов'язку). Однак не слід забувати, що ця стаття говорить лише про такий вид соціальних виплат, як щомісячні страхові виплати.

Враховуючи викладене вище й розглядаючи ч. 7 статті 34 Закону № 1105 системно, зазначимо таке.

По-перше, ч. 7 ст. 34 Закону № 1105 не отожднює поняття сім'ї потерпілого та поняття осіб, які перебували на його утриманні. Отже, одноразова допомога у розмірі не менше п'ятирічного заробітку потерпілого виплачується сім'ї загиблою незалежно від того, чи перебували такі особи на його утриманні. До речі, тут же не зазначається, чи повинні вони бути на його утриманні.

По-друге, тлумачення постанови Правління Фонду № 7 має здійснюватися з урахуванням того, що за будь-яких умов вона не по-

винна виходити за межі правового регулювання Закону № 1105, у тому числі й її пункту 8.1.3., а саме: відповідно до демографічного словника та судової практики з питань відшкодування шкоди сім'я — це коло осіб, які проживають разом та мають спільне господарство.

Вважаємо, що наведена аргументація п. 8.1.3. Постанови № 7 не впливає безпосередньо з Закону № 1105 й не є беззастережною, а тому й переконливою.

Як аргумент наведемо приклад, коли члени подружжя не проживають в одному житловому приміщенні, мають власні джерела існування, однак підтримують подружні стосунки, реалізуючи права та виконуючи обов'язки подружжя, передбачені главою 6 СК, що допускається ст. 56 СК.

Відповідно вважаємо, що членів сім'ї (не тільки подружжя) може об'єднувати не лише проживання в одному житловому приміщенні та ведення спільного господарства, а й наявність інших юридичних, а також фактичних, ситуативних обставин, й смерть застрахованого для яких відповідно сприйматиметься як особистісна втрата, яка потребує відновлення¹.

Підсумовуючи викладене, можна зробити такі висновки:

1. Поняття сім'ї та осіб, які за відповідними законами мають права члена сім'ї, використовуються в значній кількості нормативних актів України й не є уніфікованими. Їх зміст з'ясується шляхом системно-логічного тлумачення конкретного нормативного акта та залежно від граматичного контексту, в якому ці терміни використовуються. З'ясування змісту цих понять у ч. 7 ст. 34 Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності» здійснюється на підставі виключно цього Закону. Інші нормативні акти та їх офіційне тлумачення допустимо використовувати інформативно.

2. У контексті ст.ст. 1, 6, підп. б) п. 1 ч. 1 та ч. 3 ст. 21, ч. 1 ст. 28 та ст. 33 Закону № 1105 поняття сім'ї потерпілого, які мають право на отримання одноразової допомоги відповідно до його ч. 7 ст. 34, повинно включати осіб, відносно яких можна встановити правовий зв'язок,

¹ Цікаво зазначити, що до принципово схожих висновків доходить і Європейський Суд з прав людини у рішеннях *Беррехаб (Berrehab) проти Нідерландів* від 21 червня 1988 р. (п. 21) та *Бугханемі (Boughanemi) проти Франції* від 24 квітня 1996 р. (п. 35) // *Європейський Суд по правам человека. Избранные решения: В 2 т. Т. 1 / Пред. ред. колл. В. А. Туманов. — М., 2000. — С. 591–597, а також: Там само — Т. 2. — С. 207–215.*

заснований на або виключно *юридичних підставах* (кровна спорідненість, шлюбні відносини) або підставах *фактичних, ситуативних, за обставинами* (догляд за дітьми, інвалідність, наявність фактичного утримання без існуючого юридичного обов'язку).

Передумовою виплати одноразової допомоги цим особам є збереження та підтримання між ними та потерпілим сімейних відносин, реалізація сімейних прав та виконання сімейних обов'язків незалежно від їх проживання у різних чи одному житлових приміщеннях, а також ведення спільного господарства, коли смерть застрахованого становить для таких осіб особистісну втрату.

3. Як окремий випадок батьки потерпілої особи, котрі не підтвердили факту перебування на її утриманні та проживають окремо, можуть не мати права на отримання одноразової допомоги відповідно до ч. 7 ст. 34 Закону № 1105 як «непрацездатні особи, які перебували на утриманні померлого», однак можуть претендувати на її отримання як «члени сім'ї потерпілого» за ознакою родинності та підтримання сімейних відносин з сином, донькою, реалізації сімейних прав та виконання сімейних обов'язків як повнолітнього сина, доньки та батьків (зокрема, згідно зі ст. 172 СК). Відповідно за таких умов стає юридично незначущим, чи проживали батьки потерпілої особи разом з сином, донькою та чи були вони зареєстровані за спільним місцем проживання.

Надійшла до редколегії 11.04.05

В. Тертишніков, член-кореспондент АПрН України,
О. Сидоренко, аспірантка НЮА України

Правове регулювання структури цивільного судочинства

Встановити сутність структури цивільного процесу можна лише тоді, коли визначені його зміст і форма. З боку змісту процесуальна діяльність — це діяльність суду, осіб, які беруть участь у справі, та ін., спрямована на реалізацію завдань, закріплених у процесуальному законодавстві України. Однак будь-яка діяльність, якщо вона правова,